

РОЗВИТОК ПІДПРИЄМНИЦТВА У ЗАПОРОЗЬКИХ СЛОБОДАХ ЗА ЧАСІВ НОВОЇ СІЧІ: ПЕРСПЕКТИВИ ДОСЛІДЖЕННЯ

В статті йдеться про основні напрямки розвитку підприємництва в поселеннях Вольностей Запорозьких часів Нової Січі

В статье речь идет об основных направлениях предпринимательства в поселениях Вольностей Запорожских времен Новой Сечи

There are base directions of entrepreneurship in the settlements of Zaporozhzhya Volnosity in the time of New Sich talking about in this article

Ключові слова: Запорозька Січ, підприємництво, Вольності Запорозькі, слобода, зимівник, хутір

Ключевые слова: Запорожская Сеч, предпринимательство, Вольности Запорожские, слобода, зимовник, хутор

Keywords: Zaporozian Sich, entrepreneurship, Zaporozhzhya Volnosity, sloboda, zymivnyk, hutir

Сьогодні увагу дослідників Півдня України в цілому та Запорозької Січі, зокрема, дедалі більше привертає соціально-економічна історія Запорозжя. Існує багато праць, в яких розглянуті загальні тенденції економічного розвитку Запорозжя, але питання розвитку підприємництва на Січі не є розробленим. Тут під поняттям «підприємництво» слід розуміти індивідуальні заняття запорожців, чим вони «бадалися» (займалися) у невійськовий час, тобто не працю за наймом, а працю на себе.

Питання індивідуальних занять запорозьких козаків та тенденції економічного розвитку Запорозжя часів Нової Січі розглядали чимало дослідників, серед них А.О. Скальковський [14], Д.І. Яворницький [18], В.О. Голобуцький [3], М.Є. Слабченко [15], О.Л. Олійник [11], О.А. Репан [13], В.В. Грибовський [8; 9] та інші.

Актуальним завданням всебічного вивчення соціально-економічного розвитку Запорозьких Вольностей є комплексне дослідження підприємництва як явища. За загальновідомим визначенням, підприємництво – це самостійна ініціатива, на власний ризик діяльність із виробництва продукції; його суб'єктом є підприємець – ініціативна особа, новатор, людина, що йде на ризик. Бачимо, що всі ці ознаки відповідають характеристиці запорозького козака, який за власним бажанням засновує свій зимівник, хутір або слободу фактично на прикордонні, і в умовах постійної загрози знищення татарами починає вести самостійне господарство, з якого отримує певний прибуток, і може використати його на власний розсуд. Запорозжя також можна вважати підприємцем.

Зазвичай підприємництво зосереджувалося в різного роду поселеннях, які існували на території Вольностей

Запорозьких. Дослідники виділять кілька основних поселень: хутір, зимівник, слобода, село, містечко.

На даний час серед поселень, які існували у Вольностях Запорозьких, більш-менш повно висвітлено лише феномен запорозького зимівника [3; 5; 6; 11].

В Малій енциклопедії Українського козацтва подане наступне визначення зимівника – господарський осередок і житло запорозьких козаків, опорна база промисловців і форпост колонізації, згодом багатогалузеве господарство скотарсько-землеробського типу [16, с. 203].

Не менше значення в економічному розвитку Вольностей Запорозьких мало хутірське господарство. Хутір – індивідуальне поселення, господарський осередок, який складався переважно з однієї або кількох житлових і господарських споруд.

На думку О.Л. Олійника хутір, розростаючись, з часом перетворювався на слободу, а з будівництвом храму ставав селом [16, с. 623]. З набуттям певних адміністративних, соціально-економічних та інших ознак село могло перетворитися на містечко і місто.

Що стосується слобід, то вони могли бути й самостійними поселеннями, оскільки як відомо слободи, зазвичай, виникали в місцях слабо заселених, а її мешканці на певний час звільнялися від податків і повинностей.

Зимівник є класичним, хрестоматійним, прикладом запорозького підприємництва, саме він є фундаментом економічної структури Запорозької Січі в цілому; як розвинуте багатогалузеве господарство він впродовж довгого часу залишався єдиною формою господарювання Степової України.

Згідно з описом зимівника 1766 р., складеного М. Чернявським, це багатогалузеве господарство, де утримувалась худоба, були пасіки та інше господарство [12, с. 86]. В залежності від властивостей та якості землі, в зимівниках розводились сади та городи, засівалися поля

різним хлібом. При чому зимівники належали як старшині так і рядовим козакам.

В останній період існування Січі, крім стрімкого розвитку зимівчанського господарства, відзначається бурхливий розвиток запорозьких слобод та зростання їх значення. Феномен запорозької слободи на сьогодні не є повністю розробленим. Невід'ємною його складовою є підприємництво як рушійний чинник соціально-економічного розвитку. Як відомо, у слободах, крім основного, землеробського, населення зосереджувалися ремісники, торговці, шинкарі; за умови існування церкви слобода ставала ще й духовним та освітнім центром (священик міг вчити дітей у парафіяльній школі, яка утримувалася коштом слобідської громади). В.О. Голобуцький писав про успіхи економічної колонізації у зв'язку із заснування слобод на Запоріжжі [17, с. 42]. Загалом сільське господарство слобод поступалося зимівнику, оскільки слобода як економічний організм була багатofункціональною [7, с. 168; 11, с. 227; 13, с. 148].

Таким чином, в цілому при розгляданні запорозького підприємництва можна виділити два основні напрями його розвитку: підприємництво в зимівниках та підприємництво в слободах. Слід зазначити, що на Запорожжі існували й інші напрями підприємництва, зокрема, так звані сапетні заводи – розташовані на великих річках (наприклад, Півд. Буг чи Кальміус) підприємства, що спеціалізувалися на обробці риби і використовували найману працю. Отже, що підприємництво в слободах, хуторах та інших поселеннях мало досліджувалося комплексно, і є перспективною темою для розвідки.

Джерельною базою для розвідки стали опубліковані групи документів Архіву Коша Нової Запорозької Січі.

Пропонована розвідка має на меті визначення індивідуальних занять поселеннях Вольностей Запорозьких в

контексті вивчення основних напрямів підприємницької діяльності мешканців.

Перш ніж розглядати розвиток підприємництва на території Вольностей Запорозьких, слід коротко розглянути історію виникнення запорозьких слобід як певних центрів на теренах Вольностей. Запорозьке поселення – це фобург (з франц. *faubourg* – передмістя, частина міста поза його округою), протягом довгого часу воно виконувало оборонні функції. У період Нової Січі воно переорганізовується на якісно новий лад, виконуючи функції торгівельного центру, залишаючись при цьому фобургом. Яскравим прикладом є Новий Кодак, який у XVIII ст. був чи не найпотужнішим торговим та ремісничим центром Вольностей, залишаючись фортецею. У XVII ст. було відомо всього кілька слобід-містечок (Старий та Новий Кодаки, Самарь, та ін.). Тоді ремесло концентрувалося на Січі і було спрямоване на обслуговування військової справи. Зокрема, розвинутим було ковальство [13, с. 105; 15, с. 412-414].

За часів Нової Січі, за підрахунками Д.І. Яворницького у восьми паланках Нової Січі на 1766 р. нараховувалося біля 4000 зимівників і кілька тисяч бурдюків (хуторів чи окремих землянок), кілька сотень слобод і присілків [19, с. 24]. Історик А.В.°Бойко наводив дані, які свідчать, що на час ліквідації Січі лише зимівників нараховувалося 5767 [6, с. 126].

Найбільші поселення концентрувалися переважно в північних паланках – Самарській, Орільській, Протовчанській та в північній частині Кодацької. За даними, наведеними А.О. Скальковським на 1770 р. найбільшими поселеннями в цих паланках були: Новий Кодак, Старий Кодак, Половиця, Медивець, хутір Горяного, Волоські хутори, Чаплі, Кемликівка, Набоківка, Чаплинське, Кам'яна, Таромське, Карнаухівка, Тритузне, Кам'янське, Романкове, Комісарівка, Лихівка, Томаківка – в Кодацькій паланці; Самарчик (Новоселиця), Переметівка, Кам'янка, Сокольський редут, Бригадирівка, Ревівка, Кільчень, Бардаківка, Адамівка,

Пишнівка, Військове, Чернече, сільця і хутори Самарського монастиря – в Самарській паланці; Оріль (Орлик), Гупалівка, Козирщина, Личкове, Прядівка, Перещепине, Котівка, Калантаївка, Пушкарівка – в Орільській паланці; Курилівка, Плеса, Черноухівка, Василькове, Грузинівка, Полковниче, Суддівка, Сердюківка, Шульгівка, Климівка, Семенчівка, Балабанівка, Горбулівка, Половинщине, Проданівка, Галашківка, Одарівка, Цеглувата, Сирківка, Могилівка, Лебединці – в Протовчанській паланці [14, с. 50-51]. Звісно, були поселення і в інших паланках, де зосереджувалося ремесло, торгівля і промисли.

Тож у другій половині XVIII ст. Січ на Підпільній вже не була виключним центром ремесла – воно децентралізується і бурхливо розвивається у слободах і хуторах, зимівниках, містечках тощо. Саме ремесло є найбільш розповсюдженим та найпоказовішим прикладом серед інших видів підприємницької діяльності запорожців у слободах – землеробства, тваринництва, торгівлі, шинкарства, ковальства, млинарства (у великих слободах) [13, с. 105; 18, с. 161].

Прикладом запорозького підприємця може слугувати козак Батуринського куреня Федір Різник. Уродженець Миргородського полку, він наприкінці 1740-х рр. прийшов у Вольності, спочатку наймався по зимівниках, потім ходив у Крим по сіль, а в 1757 р. почав займатися різництвом. У 1759 р. він оселився в слободі Самарчик, де купив 80 ягнят і продовжив займатися різництвом. Бачимо процес накопичення первинного капіталу (праця за наймом), який передував веденню власної справи (різництва). Це – ще одна ознака, яка характеризує діяльність Ф. Різника як підприємництва. Козак Кисляківського куреня Антон Чалий, коли жив у Кам'янському, займався шевством. І таких прикладів можна навести багато [2, с. 225-226, 223].

У паланкових центрах Новому Кодаку та Самарчику існував широкий спектр напрямів підприємницької діяльності запорожців. У 1760 р. у Вольності прийшов козак Марко Кравець, у Самарчику він найняв хату і почав займатися кравецтвом. Слід зазначити, що оренда приміщення для ведення власного виробництва є ще однією ознакою «запорозької моделі» підприємницької діяльності, оскільки невід'ємною характеристикою запорозької слободи є висока мобільність населення. Випадкові згадки в документах архіву Коша свідчать про існування в Новому Кодаку професіоналів, які займалися лагодженням вогнепальної зброї. Високий розвиток ковальства в паланковому центрі засвідчує замовлення Коша на плуги [2, с. 245, 227; 13, с. 107].

У слободах, що стояли на Дніпрі, було розвинуте млинарство, використовувалися «лодейні» млини. У 1774 р. у Новому Кодаку було 7 млинів, з яких 2 належало кошовому Петру Калнишевському, 1 – новокодацькому священику о. Федору та 4 – кодацькому жителю Григорію Коркодилу. У слободі Половиці всі 4 млина належали козакові Лазарю Глобі, причому один з них – «валюшник» (сукновальню) – мали обслуговувати 15 робітників, що може свідчити про наявність потужного виробництва. У Карнаухівці, Кам'янському, Романковому, Старому Кодаку (1774 р.) нараховувалося 16 млинів, з яких 2 належали духовним особам, 1 – козакові, 13 – посполитим. Для спорудження млина треба було отримати ордер Коша, за млин платили щорічний податок (ще одна ознака підприємництва), який у випадку неврожаю міг бути зменшений [7, с. 219-220; 10, с. 175-182, 179; 12, с. 131; 13, с. 104].

За даними, наведеними В.О.Піркоком наприкінці існування Січі від Нового Кодака до Хортиці по обох берегах Дніпра діяв 41 млин [12, с. 131].

Непоодинокими випадками було ведення козаками торгівлі, про що свідчать згадки в атестатах Василя Бухтія, Трохима

Кияниці, Омеляна Барабаша, Василя Перехриста. У вже згаданому Новому Кодаку з 1760-х рр. існував великий стаціонарний ринок, де відбувався регулярний продаж хліба та іншого краму. У слободі Кам'яній (передмістя Самари) у одних тільки козаків було 25 базарних будок. Утримання будок обкладалося податком. Великі крамниці могли мати додаткових робітників [1, с. 499, 462, 478, 525; 7, с. 292; 10, с. 179].

Окремою галуззю підприємництва було шинкарство. Шинок у Вольностях був, вірогідно, у кожній слободі, але найбільше їх було у паланкових центрах – Самарчику та Новому Кодаку (79 і 30 відповідно). Шинки також обкладалися податком, розмір якого залежав від наявності льоху або льодовні, і, зрозуміло, потребували додаткових робітників. [7, с. 294-299].

Важливим елементом у господарському розвитку Запоріжжя поруч із здобичництвом, полюванням, добуванням солі й торгівлею був риболовецький промисел.

У XVIII ст. на р. Дніпро, Південний Буг, узбережжі Азовського і Чорного морів згадуються рибні заводи, які працювали цілий рік. Для перебування там хазяїв і наймитів узимку будувалися хати і землянки, а влітку – курені [4, с. 191-192].

Впродовж 1740-1760-х рр. важливим вузлом, де стикалися економічні (переважно торгові) інтереси запорозьких і донських козаків, ногайців, регіональної адміністрації Кримського ханства було Східне Приазов'я [9, с. 93-94]. Прикладом цього протистояння можна вважати зруйнування татарами Кальміуської слободи та козацьких рибних промислів по всьому чорноморському і азовському узбережжю під час походу 1769 р. [9, с. 104].

Отже, підприємницька діяльність у запорозьких поселеннях потребує детального дослідження і залишається перспективною темою для розвідки. На жаль, опубліковані групи документів Архіву Коша не дозволяють відтворити розвиток підприємницької діяльності запорожців у слободах повною мірою, але, незважаючи на

це, бачимо розвиненість різних її напрямків. Актуальним на сьогодні є визначення спеціалізації поселень та паланок, типологія напрямків підприємницької діяльності, визначення станових особливостей (козаки та посполиті). Можна констатувати, що для комплексного вирішення зазначених питань необхідне залучення археологічних матеріалів та матеріалів архівних фондів. Недослідженими на сьогодні залишаються міграційні процеси на теренах Запорозьких Вольностей і сам феномен запорозьких поселень.

Бібліографічні посилання:

1. Архів Коша Нової Запорозької Січі. Корпус документів 1734-1775. – К., 1998. – Т.1. – 695 с.
2. Архів Коша Нової Запорозької Січі. Корпус документів 1734-1775. – К., 2006. – Т.4. – 887 с.
3. Біднов В.О. Запорізький зимівник: історичні відомості. – Черкаси: Сіяч, 1918. – 24 с.
4. Білівенко С.М. Традиції козацького рибальського промислу на Півдні України / С.М. Білівенко // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Запоріжжя: Просвіта, 2009. – Вип. XXVI. – с. 191-196.
5. Бойко А.В. Запорізький зимівник останньої чверті XVIII століття / А.В. Бойко. – Запоріжжя: РА ТанDEM-У, 1995. – 56 с.
6. Бойко А.В. Запорізький зимівник в останній чверті XVIII століття // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Запоріжжя: Просвіта, 2009. – Вип. XXVI. – с. 126-130.
7. Голобуцький В.О. Запорізька Січ в останні часи свого існування (1734-1775) / В.О. Голобуцький. – Д., 2004. – 421 с.
8. Грибовский В.В. Калнышевский против Екатерины II: кто же победил в борьбе за колонизацию Юга Украины? / В.В. Грибовский // Экспедиция XXI. – 2007. – № 5 (67). – с. 10-11.
9. Грибовський В.В. Риболовецькі промисли запорожців у Східному Приазов'ї / В.В. Грибовський // Січеславський альманах. Збірник наукових праць з історії українського козацтва. – Д.: НГУ, 2010. – Вип. 5. – с. 93-106.
10. Кочергін І.О. Козацький період в історії Дніпропетровська / І. О. Кочергін // Січеславський альманах. – Д.: НГУ, 2005. – Вип. 1. – с. 175-182.
11. Олійник О.Л. Запорізький зимівник часів Нової Січі (1734-1775) / О.Л. Олійник. – Запоріжжя: Дике поле, 2005. – 256 с.
12. Пірко В.О. Заселення і господарське освоєння Степової України в XVI-XVIII ст. / В.О. Пірко. – Донецьк: Східний видавничий дім, 2004. – 224 с.
13. Репан О.А. Палімпсест. Коріння міста: поселення XVII-XVIII ст. в історії Дніпропетровська / О.А. Репан, В.С. Старостін, О.В. Харлан. – К.: Українські пропілеї, 2008. – 268 с.
14. Скальковский А.О. Історія Нової Січі, або останнього Коша Запорізького / Передмова та коментарі Г.К. Швидько: Пер. з рос. Т.С. Завгородньої; Худож.-іл. О.М. Бузилов. – Д.: Січ, 1994. – 678 с.
15. Слабченко М.С. Паланкова організація Запорізьких Вольностей / М.С. Слабченко // Козирев В.С. Матеріали до адміністративного устрою Південної України (друга половина XVIII – перша половина XIX ст.). – Запоріжжя, 1999.
16. Українське козацтво: Мала енциклопедія / Кер. авт. колект. Ф.Г. Турченко; Відпов. Ред. С.Р. Лях. – Вид. 2-е доп. і перероб. – К.: Генеза; Запоріжжя: Прем'єр, 2006. – 672 с.
17. Ченцова Н.В. Питання формування козацького землеволодіння в працях українських істориків XIX-XX ст. / Ченцова Н.В. // Історія і культура Придніпров'я. Невідомі та маловідомі сторінки: Науковий щорічник. – Д.: Національний гірничий університет, 2005. – Вип.2. – с. 29-49.
18. Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків у 3-х т. / Д.І. Яворницький – К.: наукова думка, 1990. – Т. 1. – 581 с.
19. Яворницький Д.І. Твори у 20-ти томах. – К.-Запоріжжя: ТанDEM-У, 2005. – Т. 2. – 384 с.